

**KAS PIRMESNIS, TAS GERESNIS:
PAPROČIŲ TEISĖS TEKSTAS IR KONTEKSTAI**

GRAŽINA KADŽYTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – pirmumo, kaip gerumo, samprata patarlėse, papročių teisėje ir įvairiose bendruomeninio sambūvio situacijose.

Darbo tikslas – išnagrinėti patarlę *Kas pirmesnis, tas geresnis* ir jos atitikmenis teisinių normų, apeigų, papročių, žaidimų, tautosakos ir grožinės literatūros kontekstuose.

Tyrimo metodai – istorinis lyginamasis ir interpretacinis.

Straipsnyje naudojama tekstinė medžiaga iš Lietuvių tautosakos rankraštyno, akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“, Lietuvių patarlių kartotekos, esančios Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, užsienio bei lietuvių mokslininkų sudarytų patarlių rinkinių, žodynų, mokslinės bei grožinės literatūros.

Tautosakos tekstai vienaip ar kitaip, detaliau ar glausčiau, išreiškia žmonijos patirties atspindžius, realiai egzistuojančius gyvenimiškuose kontekstuose, konkrečiose situacijose. Tai ypač tinka kalbant apie patarles, kurios trumpai, vaizdingai išsako daugelio kartų kauptą patyrimą, pateikia apibendrinančias išvadas įvairiems gyvenimo atvejams, šiuokart – papročių teisės normoms. Teisinio folkloro, kaip vieno iš turtingesnių papročių teisės tyrinėjimo dalykų, galimybes gana sistemingai yra aptaręs Petras Stravinskas Klyvlende leistose „Teisininkų žiniose“¹.

Vienas iš papročių teisės postulatų – *Kas pirmesnis, tas geresnis* – pateikiamas kaip plačiai paplitusi patarlė, turinti daug lietuviškų versijų:

Kas pirmesnis, tas mandresnis LTR 2215(471),

Kas pirmesnis, tas vyresnis LTR 465(36/1647),

Pirmesnis – geresnis LMD I 875(25),

bei tarptautinių atitikmenų, kuriuos išsamiai aptaria Kazys Grigas knygoje „Patarlių paralelės“. Jis nurodo Simoną Daukantą šią patarlę siejus su Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galiojusiomis juridinėmis normomis, „Lietuvos Statutu“, kaip valstybinio teisyne atspindį gyvojoje kalboje².

Lotynų patarles rinkusio, skelbusio ir atitikmenų lenkų kalba joms ieškojusio lenkų mokslininko L. Czapińskiego manymu, lenkų patarlė *Każdy lepsze ma prawo*,

kto jest pierwszy w czasie (Ad-Krz II, p. 883) ir ją atitinkanti lotyniškoji *Qui prior est tempore, potior est iure* (Walth IV, p. 245) sietinos su senovės romėnų teisės kodeksuose galiojusia nuostata: Kas pirmiau atranda savininko neturintį daiktą, tam šis daiktas turįs priklausyti³.

Kalbėdami apie panašias papročių teisės normas, gyvavusias senovės Lietuvoje, turėtume prisiminti ano meto Europos dvarų metraščiuose išlikusias pastabas apie žmonių, gyvenančių palei Baltijos jūros rytinį krantą, buitį bei papročius. Štai IX a. pabaigos anglosaksų karaliaus Alfredo Didžiojo dvaro metraštininkų užrašytuose danų kilmės keliautojo Wulfstano pasakojimuose apie jo lankytas aisčių gentis kalbama ir apie velionio turto dalybas:

Tą dieną, kai numirėlis nori nešti ant laužo, po gėrimų ir žaidimų padalija likusią jo nuosavybę į 5 ar 6 dalis, kartais ir į daugiau dalių, žiūrint, kiek nuosavybės gali būti. Po to maždaug už vienos mylios nuo mūsų padeda didžiausią dalį, paskui antrą, paskui trečią, kol viskas toj vienoj mylioje padalyta. Ir menkiausia dalis turi būti arčiausia tos vietos, kur yra numirėlis. Tada turi susirinkti visi vyrai, kurie krašte turi greičiausius žirgus, už 5 ar 6 mylių nuo to lobio. Tada visi raiti skuba lobio link. Vyras, turįs greičiausią žirgą, prijoja pirmą ir didžiausią krūvą ir taip toliau, vienas po kito, kol viskas esti paimta.⁴

Toks kontekstas kuo gražiausiai dera prie mūsų aptariamojo teksto kitų variantų, pavyzdžiui:

Kas pirmiau – tam daugiau LTR 30(554),

Pirmutiniam visad daugiau tenka LTR 771(349).

Keletu šimtmečių vėliau, prieš Žalgirio mūšį, aprašinėdamas Lietuvos istorinius įvykius ir kasdienius pastebėjimus, Lukas Davidas taip pat minėjo raitelių lenktynes per laidotuves. Prie kaimo ribos ant įkasto stulpo būdavo padedamas pinigas. Atlydėjęs numirėlį, visi raitieji šuoliuodavo prie stulpo ir stengdavosi paimti monetą. Pirmajam paėmus monetą, raiteliai grįždavo prie mirusiojo⁵.

Sugretinę šiuodu paprotinės pirmumo teisės kontekstus, matome, kad laikui bėgant ir visuomeninei sanklodai kintant varžomasi jau nebe dėl konkrečios turto, palikimo dalies, bet dėl simbolinio nominalo, o teisinė norma virsta paprotiniu ritualu.

Kas pirmesnis – tam ir blynas bus didesnis LTR 4554(318), – taip kartais pajuokaujama ir dabar, pavyzdžiui, kviečiant svečius į vaišes ir primenant, kad jie nevēluotų.

Iki šių dienų galime suskaičiuoti gausybę situacijų, kuriose neginčijamai laimetas, kuris pirmas atbėgo, pirmas pamatė, pirmas pareiškė savo teisę (pvz., *Čiur, mano!*). Tai yra bene svarbiausia daugelio žaidimų taisyklė⁶. Būtų galima sutikti su Algirdo Juliaus Greimo mintimis, jog daugelis senovinių teisinių normų, apeigų bei papročių relikto, nunykus jų veikai, perkeliama į vaikų žaidimus, kaip paskutinę instanciją, kurioje jie gyvuoja ilgus amžius, išlaikydami mokslui užkoduotą informaciją. Mūsų nagrinėjamą tekstą atitinkančių aplinkybių dar gausu ne tikai vaikų žaidimuose.

Pirmumo laimės tikėjimu beveik iki pat šių dienų pagrįsta daugelis papročių. Tarkime, kupiškėnų moterys iš kartos į kartą perduodavo „paslaptį“: „kuris iš jaunųjų prie altoriaus einant pirmas atsistojo ant drobės stuomens ar kilimėlio, šito

namuose bus valia, šitas namus valdys“⁷. Tuo tarpu dzūkės, parvažiavusios iš jungtvių, skubėdavo pirmosios iššokti iš vežimo, kad namuose visur pirmautų ir vyras klausytų⁸.

Verbų rytą skubama atsikelti pirmiau kitų, kad būtų galima pramigusius namiškius nuplakti iš vakaro pasiruošta verbos (kadagio) šakele, linkint laimės ir už tai tikintis dovanų – velykinių margučių.

Velykų pirmosios dienos rytą taip pat skubama iš bažnyčios kuo greičiau namo⁹, nes „iš seno tikėta, kas Velykų rytą greičiau namo sugrįš ir atsigavęs, tas tais metais pirmiau kitų darbus nudirbs, to bitės daugiau spiečių išleis, to gyvuliai bus sveikesni“¹⁰. Dar konkretnę siekį nurodo Rožė Sabaliauskienė: „Kas pirmutinis Velykų dieną papusryčiaus, tai rugius pirmutinis nupjaus“¹¹. Sekminių rytą Suvalkijos piemenukai lenktyniaudavo, kuris pirmas atsikels ir išgins gyvulius, kad galėtų „užspirginti“ kitus, t. y. iki valiai pasišaipyti iš pramigusiujų: „Gramų piemuo – spirgutis, valyolia, valyolia! Smalenskų piemuo – spirgutis, valyolia, valyolia!“¹². Tokių žaidimo forma perteiktą apeiginį elgesį galima priimti kaip edukacinį kontekstą keletui iš mūsų tiriamos patarlės versijų:

Būk prie darbo pirmutinis – nebūsi prie valgio paskutinis LTR 622(15),
Kas pirmas kelias, tam pirmas ir blynas LTR 1508(74),
Geras ūkininkas pirmas kelia, pastaras gula MŽŽ p. 265.

Lenktyniaudami vieni su kitais, žemdirbiai skubėdavo pirmieji pradėti orę, sėją, šienapjūtę, rugiapjūtę ir kitus svarbiuosius ūkio darbus, anksčiausiai išeiti grybauti ir pan. Dirbant didžiuosius bendrus darbus, talkose, būdavo ypač gerbiami geri darbininkai: greitai dirbantys, išstvermingi, sumanūs. Geriausias šienplovys, rugių kirtėjas ir jo spartą atitinkanti rinkėja, galintys vesti pirmąją barą (pradalgę), būdavo graibstyte graibstomi į visas talkas. Per vaišes juos ne tik sodindavo garbingiausioje vietoje, negailėdavo pagyrų, bet dažnai ir apdovanodavo. Ką jau kalbėti apie linarovio talkas, kur tiesų barą gebanti išvesti moteris, vadinama baravede, per patalkius, pabaigtuves būdavo vainikuojama¹³, jos garbei dainuojamos dainos:

Baravedė pirma pirma,
Jos galvelė širma širma.
LTR 2838(119)

Baravedei negailima nei pačių gražiausių epitetų: „drūta – kaip daržely žalia rūta“; „laibutyte – kaip daržely lelijytė“; „tiesi – kaip žvaigždėlė šviesi“..., nei paerzinimų: „pirmutinė – trumpa drūta kaip statinė“..., o juolab dėmesio, nes baravedės vainikas jo laimėtojai žadėjo ir pasisėkimą tarp jaunimo, galimybę greičiau už kitas ištekėti: „baravedė graži, ištekės pamaži...“¹⁴

Beje, baravedžių statusas neretai įvardijamas ir „pirmininku“. „Lietuvių kalbos žodyno“ X tome (p. 1–23) pateikta gausybė žodžių, vienašaknių ir sudurtinių, aiškinančių teigiamą pirmumo prasbę: „Pirmininkas – 1) kas vadovauja įstaigai, organizacijai arba susirinkimui <...>, 3) pirmūnas, kas pirmauja moksle, darbe, 4) kas veda barą, baravedys <...>, 6) geriausias, pirmos rūšies. Pirmasėdis – posėdžio pirmininkas, garbingiausioje vietoje sodinamas svečias. Pirmastalis – garbingas

svečias, geriausias talkininkas, vaišinamas pirmoje eilėje. Pirmagimystė – pirmagimio šeimoje padėtis, vyresnumas pagal gimimą, pav., pirmagimystės tiesa, pirmagimystės teisė. Pirmarūšis – geriausias. Pirmasis – pralenkiantis kitus, svarbiausias, pav., pirmasis pabrolys, pirmoji pamergė, pirmasis smuikas, pirmoji premija. Pirmievis – pažangių pažiūrų žmogus...“

Kartais *pirmumo* – *gerumo* postulatą paliekamas numanomas, pabrėžiant jo priešingybę:

Kas paskui slenka – likučius renka LMD I 677(38),
Paskutiniam paršui papas po uodega LTR 3378(100).

Kituose tekstuose pasitelkiami sugretinimai: *Kas pirmesnis, tas geresnis, kas paskuo, tas kaip šuo* TD VII, p. 149.

Kalbant apie apsukrumą, greitumą prie darbo, žodis „pirmasis“ siejamas ir su žodžiais „ankstyvas“, „ankstyvasis“:

Ankstyvas visada uradlyvas LTR 618(29/5),
Anksti kėlęs dantis rakinėja, vėlai kėlęs akis krapštinėja LMD I 219(66),
Ankstyvoji varna dantis, vėlyboji akis krapšto LMD I 858(1/23).

Labiau sukonkretinta žmonių bendravimo taisyklė, pagal kurią būdavo nustatomos į malūną atvykstančių apylinkės ūkininkų eilės (ypač prieš didesnes šventes), senovėje tikrai yra buvusi paprotinės pirmumo teisės nuostata, plačiai paplitusi visoje Europoje. K. Grigas, aptardamas ją tarptautiniu lygmeniu, nurodo: „Latviai, estai, lyviai, suomiai, baltarusiai, vokiečiai, prancūzai, ispanai nuo seno kartodavo, kad asmuo, pirmas atvykęs į malūną, pirmasis gauna teisę malti“¹⁵.

Qui primus venerit, primus molet Walth IV, p. 245, – sakoma vidurinių amžių lotynų raštijoje užfiksuotame tekste. Pirmasis vokiškas atitikmuo *Wer zuerst kommt, mahlt zuerst* (Wand II, p. 1473) užrašytas apie 1230 m. Atitinkamą patarlę turi prancūzai: *Qui premier arrive au moulin, premier doit moudre* (Arth p. 563), taip pat latviai – *Pirmais dzirnavās, pirmais maļ* Birk 75. Prie šių tekstų besišliejančiame angliško atitikmens pavyzdyje *First comes, first served* (Oxf p. 262) apskritai teigiama, jog pirmiau atvykusieji pirmutiniai ir aptarnaujami.

K. Grigo nuomone, du panašiai formuluoti posakių tipai, iš kurių vienu apibendrinama viena, antruoju – kita žmonių sukurta santykiavimo forma, greičiausiai buvo sukurti nepriklausomai vienas nuo kito. Be kita ko, jis pateikia ir L. Rėricho spėjimą, kad senesnis turėtų būti tipas su malūno ir malimo įvaizdžiu, o vėlesnis – nekonkretizuotas posakis apie pirmumo teisę, susiformavęs, kai teiginys apie pirmumą pradėtas vartoti įvairiais atvejais¹⁶.

Turėdami tokį apibrėžtą, liudijantį plačią konkrečios teisinės normos sklaidą bei argumentacijos identiškumą, pluoštą patarlių, kuriose kalbama būtent apie malūno klientų teisinių santykių reguliavimą, galėtume manyti panašiai, jeigu neatsižvelgtume į tai, jog pirmumo teisė savaime yra daug senesnė už pačius malūnus. Joje pateiktus paprotinės teisės nuostatus šiuo atveju galime laikyti tiesioginiu vediniu iš prigimtinės teisės. Pastaroji savo ruožtu yra tarytum absoliutus gyvybės įstatymas, pastebimas gamtos dėsnuose, kurie yra ankstesni ir labiau visuotini

nei civilizacijos atradimai. Ilgiau stebėdami gamtą, mes įsitikiname, kad pirmiau išdygę ir suvešėję augalai nustelbia kitus; gyvūnijos pasaulyje taip pat pagreičiui taikomos pirmumo ir jėgos teisės. Šių dviejų pirmykščio būvio formų susidūrimą vaizdingai aprašo archeologas, rašytojas Petras Tarasenko knygoje „Rambyno burtininkas“, aiškindamas pėduotų ir įvairiais kitais ženklais pažymėtų akmenų paskirtį: būti giminės, pirmosios užėmusios tinkamą žvejybai ir medžioklei vietovę, nuosavybės riboženkliais¹⁷.

Nuosavybės sampratos išigalėjimas ir tolesnė raida savo ruožtu gentinę sanklodą pradėjo skaldyti į mažesnes šeimas. Kartu ėmė rasti šeimos santykių teisyne.

Ieškodami analogiškų patarlių tekstų, taikytinų šeimos santykių paprotynui, randame ir tokių:

Pirmas vyras – nuo Dievo, antras – nuo žmonių, trečias – nuo velnio LKŽ XVIII, p. 652,

Pirmutinis vedimas nuo Dievo, antrasis nuo žmonių, o trečiasis – nuo velnio MtG IV, p. 48.

Tokiais vertinimais eiliškai menkinamas sutuoktinio, atėjusio jau į sukurta šeimos mikropasaulį, bendravimo sistemą, statusas. „Lietuvių kalbos žodynas“, kitados turėjęs po atitinkamą žodį įvardyti kiekvienam iš eilės ateinančiam į šeimą sutuoktiniui, aiškina: „Užkurys – vyras, kuris vesdamas nueina gyventi į žmonos namus ar ūkį“ (LKŽ XVII, p. 648). Taip dažniausiai vadinamas vedęs ūkio paveldėtoją, vyriausią dukterį, žentas, bet kai kur, ypač vėlesniais laikais, vardas pritaikomas ir vedančiam našlę. Vis dėlto pagal senesnę gradaciją antrajam statusui taikytinas kitas žodis: „Preikšas – 1) našlę vedęs ir apsigyvenęs jos namuose vyras, 2) meilužis (LKŽ X, p. 597). Bet kuriuo atveju jis priimamas kaip pirmojo vyro pakaitas: „Užtupas, užtupys – trečiasis našlės vyras“ (LKŽ XVII, p. 715).

Dar labiau sumenkinamos išvardijamos tolesnių vedybų perspektyvos: „Pirmas – vyras, antras – užkurys, trečias – užtupys, ketvirtas – bobkalys, penktas – bobos baigys...“ (ten pat).

Daugumas žodžių iš šio vardyno bei jų vedinių, kadaise buvusių pravardėmis, dabar yra tapę jau visai rimtai tariamomis pavardėmis: Preikšas, Preikšaitis, Užkuraitis, Užkurėlis, Užkuronis, Užtupas ir pan.¹⁸

Užkurio, antrinio asmens šeimoje, dalia davė peno pašaipiai užuojautai:

Per Velykas visi gieda „Aleliuja“, o užkurys – „Kurs kentėjai...“ LTR 618(4/480),

Trys nelaimingieji: šuva, gaidys ir užkurys LKŽ XVII, p. 648.

Užkurys, jeigu nemokėdavo žavesiu ar valdingumu palenkti savo antrosios pusės ir teisiškai, dokumentiškai užsitikrinti sau vietą žmonos namuose, galėdavo likti visai be nieko. Ypač jei pora nesugyvendavo vaikų, turinčių teisę į dalį bendrojo turto. Šiaulių „Aušros“ muziejaus prieš Antrąjį pasaulinį karą atliktoje anketinėje apklausoje gauta nemažai atsakymų, pateikiančių tokių pavyzdžių. Antai atsakyme iš Grinkiškio rašoma, kad po motinos mirties suaugę posūniai gali patėvį užkuri išvaryti¹⁹. Tiesa, jam priklausytų tai, ką per kartu su žmona gyventus metus yra

uždirbęs, tačiau užgyvento gero dažniausiai tekdavę reikalauti per valsčiaus teismus. 1870 m. Subačiaus valsčiaus teismas svarstė patėvio reikalavimą, kad posūnis atsilygintų jam už dvidešimties metų darbą. Panašių bylų XIX a. Lietuvos valsčių teismuose būta nemažai. Taip pat savo reikalus gindavo ir pamotės²⁰. Atitinkamų šio patarlių tipo analogijų randame taikomų ir sutuoktinei:

Pirmoji žmona pareina nuo Dievo, antroji – nuo žmonių, trečioji – nuo velnio LTR 709(231),

Pirmoji pati – tai pati, o antroji – kaip lopas ant švarko LTR 6511(78).

Pirmoji pati, kad ir netikus, geresnė už antrąją gerą TŽ V, p. 515, – sako panašiais atvejais dar viena lietuvių patarlė. Ją patvirtina ir daugelyje pasaulio šalių atitikmenų turinti, daugelyje chrestomatinių rinkinių pateikta pasaka apie baltą vilką. Juo buvo paverstas karalaitis, kurio kailį, nepaklausiusi draudimo, sudegino jaunoji žmona, taip užsitraukdama ilgo išsiskyrimo ir vargingų paieškų bausmę. Kai galų gale ji randa savo vyrą, besiruošiantį vestuvėms su kita, į pasakos siužetą įpinamas paprotinio teismo procesas:

– Tai dabar klausykit, visi karaliai, ką aš sakysiu. Kad aš pamečiau nuo skrynios rakta, dabar daviau naują padaryt ir tą seną suradau – kažin katras geresnis?

Pasakė visi karaliai:

– Senas vis geresnis ne kai naujas.

Jisai sako:

– Tai mano pirmutinė pati geresnė ne kai antroji.

Tai dabar davė pašaukt antrą savo mergą, sako:

– Traukis šalin. Atėjo mano pirmutinė pati. Nemįslyjau, kad tai mane ji atieškos. Tai dabar ji mano, o aš jos. O tu traukis, grįžk pas savo tėvą²¹.

Tai yra taip pat labai senos teisės dalykai, ko gero, pirmą kartą raštu išdėstyti Babilonijos valstybės valdovo „Hamurabio įstatyme“ – molinėse lentelėse dantiraščiu apie 2000 m. pr. m. e. Šio įstatymų rinkinio 170 paragrafas skelbia:

Jei kam pirmoji žmona pagimdo vaiką, be to, dar jo vergė pagimdo jam vaikų, betgi dar gyvas būdamas tėvas sako vergės pagimdytiems vaikams: „(jūs esate) mano vaikai“, prilygina juos prie pirmos žmonos vaikų, tai, tėvui mirus, pirmosios žmonos ir vergės pagimdytieji vaikai dalinasi tėvo turtą ir namą, tačiau ipėdinis, (t. y.) pirmosios žmonos sūnus, dalį pasiima pirmasis²².

Tačiau jei tėvas gyvas būdamas nėra pripažinęs vergės, sugulovės vaikų, tai jie turto dalybose nedalyvauja, tik tampa laisvi po tėvo ir šeimnininko mirties. Tuo tarpu „pirmoji žmona pasiima savo kraitį ir moterystės dovaną (t. y. dovaną, įteiktą jai per vestuves), kurią jai davė ir lentelėje užrašė (t. y. dokumentu patvirtino) jos vyras ir pasilieka gyventi savo vyro bute, kol ji gyva, ten ji turi pragyvenimą“²³.

Dar svarbesnė *pirmesnio* – *geresnio* sąvoka yra pirmagimystės tarp to paties tėvo ir tos pačios motinos vaikų teisėje. Išraiškingas yra Senojo Testamento pasakojimas apie Abraomo sūnų Izaoką ir du jo vaikus – Ezavą ir Jokūbą. Antrasis dvynys, Jokūbas, gimė įsikibęs į brolio kulną, taigi tarsi paties likimo paskatintas varžytis dėl pirmagimystės teisės. Jos trokštančiam jaunylui ją pavyksta nusipirkti iš alkano

brolio už tirštos sriubos lėkštę, o vėliau apgavyste išgauti tėvo palaiminimą. Štai ką sako Senojo Testamento laikų pirmagimio palaiminimas:

Ir tau tetarnauja tautos, ir tenusilenkia prieš tave giminės; būk savo brolių valdovas ir tavo motinos sūnūs tenusilenkia prieš tave; kas tave keiktų, pats tebūnie prakeiktas; ir kas tave laimintų, teprisipildo palaiminimų (Pr 27, 28–29).

Pirmagimis sūnus daugelyje tautų yra titulo, tėvonijos, turto paveldėtojas, giminės teisių, privilegijų perėmėjas, po tėvų mirties – visų šeimos reikalų, jaunesniųjų, dar neatsidalijusių brolių ir seserų likimo tvarkytojas.

Tikriausiai nė nereikia aiškinti, kokia svarbi buvo pirmojo vaiko vieta karališkojoje šeimoje, tačiau pagal paprotinę teisę ir kituose visuomenės sluoksniuose ilgus amžius buvo reikliai sergstima pirmagimystės teisė. Antai Rėmerių dvarų administratoriams XIX a. pirmojoje pusėje išleistoje instrukcijoje nurodoma:

Dalybos tarp giminių neleidžiamos, kol vyresnysis brolis neišaugino vaikų. Dėl to kiekvienoje tokioje šeimoje vyresnysis brolis ir jo žmona yra šeiminkai, o kiti giminaičiai privalo klausyti jų kaip savo tėvų²⁴.

Vyriausio sūnaus pirmenybę, ypač ilgai išsilaikiusią Suvalkijoje, kur pagal ten veikusį Napoleono kodeksą²⁵ ir išlikusį paprotį giminės turtas buvo neskaldomas, pabrėžia Pranė Dundulienė²⁶. Janas Witortas studijoje apie lietuvių tautos paprotinę teisę pateikia daugybę pavyzdžių, kai vyriausias sūnus paveldi tėvo pareigas, o prireikus dalytis šeimos turta, netgi valsčiaus teismuose gauna didžiausią dalį²⁷.

Jei vyriausias brolis dėl negalios ar kokių nors kitų jam nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių negali imtis valdyti tėvonijos, perimti šeimos tradicijų saugotojo, šeimos galvos pareigų, pagal gimimo eiliškumą tėvai rinkdavo tam tinkantį vaiką, kitiems vaikams argumentuotai paaiškindami savo pasirinkimą, o dažnai dar ir patvirtindami jį valdišku testamentu. Tokią situaciją savo atsiminimuose yra aprašiusi mokytoja Veronika Žvironaitė, Užpalių valsčiaus viršaičio ir ūkininko duktė, kai tėvas ūkį perdavė trečiajam iš eilės broliui²⁸.

Nesant brolių, vyriausioji duktė irgi galėjo paveldėti ūkį, tapti užkurine, parsivedančia jaunikį į namus. Netgi eidama už vyro, vyriausioji duktė gauna geriausią kraitį ir didžiausią dalį. Kol ji neištekėjusi, seserys neturėdavo teisės netgi lankyti jaunimo vakarėlių, būti kviečiamos į pamerges ar krikšto motinas. Pasitaikydavo, kad neištekėjus vyriausiajai seseriai, senmergėmis likdavusios ir kitos²⁹. Pasak Elvyros Dulaitienės, vaizdingai aprašiusios senovės kupiškėnų gyvenimo būdą, atvažiavus piršliams, tėvai, jei turėdavę daug dukterų ir jaunesnės būdavusios gražesnės, šias paslėpdavę ir liepdavę nesirodyti: piršliai turėdavę tartis tik su vyriausiaja. Maža to, pasitaikydavę ir apgavysčių, kai tartis su piršliais už stalo būdavo pasodinama gražesnė jaunesnioji dukra, o į bažnyčią tuoktis išvažiuodavusi vyresnioji:

Papuškų vyresnioji duktė buvo negraži: išvėpusiom lūpom, akys lopšiuos (artiregė). Būdavo, kai tik piršliai pasižiūri, kokia ji – tuoj pro duris. Kartą motina su piršliais pasodino antrąją dukterį, tada greit sutarė. Vestuvių dieną prie altoriaus eina ta vyresnioji, negraži duktė. Jaunoji bažnyčioje, burną skarele pridengusi, kad gi rauda, kad gi rauda. Piršlys pamatė – jaunoji ne ta, ir sako svočiai:

– Kas gi bus, čia ne to.

Svočia jam sako:

– Tylak, juk tu girtas.

Taip jaunąjį Stančiką ir paviniavojo su kita, ta negražiaja. Tačiau jiedu gyveno gerai. Ji buvo tokia meili...³⁰

Angelė Vyšniauskaitė nurodo tokį eiliškumą tiek tarp seserų, tiek tarp brolių buvus ne tik pas mus, bet ir kaimyninių slavų tautų paprotynė³¹.

Galų gale atmatuojama paprasčiausiomis buitinėmis realijomis:

Pirmam vaikui – šilko vystyklai, paskutiniam – sutrinta drobulė LKŽ X, p. 10,
Pirmas vaikas su stangelėm vystomas, paskutinis – su padelkais LTR 3253(40).

Žinoma, nūdienos žmogui pastarųjų patarlių tekstuose minimi dalykai gali atrodyti paprasčiausios buitinės realijos, kada pirmojo kūdikio kraitelis praktiniais sumetimais vėliau iš eilės atitenka kitiems vaikams, kol būna visai suneshiojamas. Tačiau visa tai anaipol nepaneigia pirmiau aptartų pirmagimystės privilegijų, kurios čia išsakytos kitais vaizdiniais.

Tuo tarpu patarlė *Pirmas vaikas – Dievui, pirmas paršas – kunigui* (LTR 5224/13/) iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti vien tiktai humoristinė, parodijinė, prie jos pirminės – teisinės prasmės būtų sunkiau prisikasti, nepasidomėjus Šventojo Rašto tekstais, kuriuose teigiama, esą pirmagimiai berniukai privalėjo tarnauti Viešpačiui:

Jie nunešė jį į Jeruzalę, kad statytų jį Viešpaties akivaizdoje, kaip parašyta Viešpaties įstatyme: Kiekvienas vyriškis, pirmagimis, bus pašvęstas Viešpačiui, ir kad duotų auką taip, kaip įsakyta Viešpaties įstatyme, dvejetą purpelių arba du jaunu balandžiu (Lk 2, 22–24).

Antroji aukščiau pateikto patarlės teksto dalis nurodo aukojimo prioritetus:

Tavo žemės vaisių pirmuones atneši į Viešpaties, tavo Dievo, namus (Iš 23, 19).

Didieji krikščionybės tekstai, įsitvirtinę Lietuvos raštijoje, anaipol nepaneigia senosios religijos ir pasaulėžiūros suformuotos gyvenimo sanklodos bei vietos apeigyno. Su tam tikromis apeigomis, aukojimais ir vaišėmis būdavo ariama pirmoji vaga, ypatingai ruošiasi pirmai sėjos dienai: sėjėjas vilkdavosi naują baltą drabužį, pirmą grūdų saują berdavo žemės ir derliaus dievybėms, antrą – paukščiams, trečią – elgetoms³². Rytų Lietuvoje, Minčios apylinkėse, žmonės iki šiol mena, kad moterims pjaunant pjautuvais, pirmąjį rugių pėdą supjaudavo pati šeiminkė, netgi dvaro ponija, kuri paskui rugiapjūtėje nebedalyvaudavo³³. Pirmasis pėdas, vadintas „šemininku“, „gaspadorium“, „svečiu“, Dzūkijoje – „dziedu“, iškilmingai būdavo parnešamas namo ir visą rugiapjūtės laiką stovėdavo krikštasuolėje, jo garbei sakytos oracijos³⁴. Būdingiausias Žolinės šventės paprotys (labai gražiai atgijęs ir besiskleidžiantis naujomis senojo paveldo formomis oficialiai įtraukus šią dieną į valstybės švenčių sąrašą) yra neštis į bažnyčią pašventinti pirmųjų tų metų vaisių ir daržovių, javų ir įvairių žolynų³⁵.

Senujų papročių aprašymuose nuolatos primenama, kad pradedant šventines, apeigines vaišes pirmuosius gėrimo gurkšnius reikia nulieti dievams, o pirmuosius kąšnius paaukoti prosenių vėlėms ir derliaus dievybėms. Jeronimas Malecijus (XVII a.) mini, kad lietuviai aukojamą maistą bei gėrimą pylė po stalą. Vėliau,

XIX a., švenčioniškiai kelis lašus nuliedavo ant staltiesės. Gardino apskrities lietuviai XIX a. pabaigoje, prieš pradėdami valgyti Kūčias, gerdavo visi iš vieno indo ir kiekvienas po trupučiuką gėrimo ar sriubos nupildavo ant stalo³⁶. Tai randame ne tik mūsų, bet ir kitų pasaulio tautų papročiuose, įvairių religijų liturgikoje. Pavyzdžiui, sutikdami Naujuosius metus japonai, kinai, korėjiečiai, mongolai, tibetiečiai pirmiausia vaišių padeda ant namų dievybių altorių, tik vėliau, atlikę ritualus, sukalbėję maldas ir išsakę linkėjimus, sėdasi puotauti patys³⁷.

Šiame kontekste kitaip suprantamas tampa ir S. Daukanto „Būde senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių“ pateiktas teiginys, jog „didieji sūnūs niekadados nebuvo karštinčiais savo tėvų, ir nieko iš tėviškės negavo, tiktai žirgą ir auglius [javus], kuriuos prie tėvo bebūdami buvo nusipelnę, ir su tuo turėjo anie jūroj ar sviete laimės sau veizėti“³⁸. Matyt, šiuo atveju kalbama apie vyriausiųjų, pirmagimių, sūnų tarnybą kunigaikščių kariuomenėse, prie šventyklų arba šventąją piligrimystę.

Antra vertus, kaip tik tokio, kokį randame Lietuvių tautosakos rankraštyne ir čia pateikiame (*Pirmas vaikas – Dievui, pirmas paršas – kunigui*), patarlės teksto įsitvirtinimo ir ilgesnio gyvavimo aplinkybes galėjo lemti pragmatiškesni dalykai: garbės reikalas išmokslinti vyriausiąjį sūnų kunigu (taip vaikas paaukojamas Dievui, o paršas prilyginamas išlaidoms, kurių reikia vaikui išmokslinti) bei iš to gaunama moralinė ir materialinė nauda. Mikalojus Katkus rašė:

Tėvas, auginąs sūnų, niekada nenusikrato minties, kad augina rekrūtą, niekada nenustoja galvojęs, kaip jį išgelbėti nuo kariuomenės. Tam buvo kelios priemonės: 1) išleisti vyresnįjį sūnų į kunigus. <...> Sakydavo, kad vienas brolis kunigas, tai visi broliai laisvi nuo rekrūtų. Atvažiavo kunigas, pašnekėjo su staršina – ir daugiau nieko nereikia³⁹.

Taip pat ir piršliai, sužinoję merginą turint brolių kunigą ar klieriką, sutikdavo gauti mažesnę dalį ar palūkėti trūkstamos. Broliams būdavę lengviau gauti paskolą ūkiui tvarkyti ar verslui pradėti. Jauniausius brolius ir seseris kunigas, įsitvirtinęs klebonu, išlaikydavęs ir išmokslindavęs.

Aptarinėdami tokią gausą teigiamos prasmės kontekstų tipo *pirmesnis – geresnis* patarlėms, nebūtume visiškai teisūs, nepriminę, jog esama šiek tiek ir priešingų vertinimų, daugiausia kalbant apie gyvenimišką patirtį, amato mokymąsi:

Pirma vaga vis esti kreiva LTR 2989(1066),

Pirmas blynas visada prisvilęs LTR 4885(152),

Pirma skiedra į akis LTR 325(266/108).

Arba pašėpiant išsišokėlius, garbėtroškas, norinčius daugiau dėmesio bei pagyrimų:

Pirmuosius šunelius visuomet skandina LMD I 218(122),

Kas pirmas į maišą, tas paskutinis iš maišo LKŽ X, p. 10.

Pastarieji savo ruožtu gal ir galėtų papildyti A. J. Greimo mintį, jog daugelio tautų teisiniame folklore sėkmingai randame daugybę patarlių, tinkančių argumentuoti „už“, kaip ir patarlių, tinkančių prieštaraujančiosios pusės argumentams⁴⁰. Tačiau, kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, jie iliustruoja visai kitoniškas prasmes, susijusias ne su teisiniais santykiais.

Išvados

1. Universali teisinė norma, taikoma įvairioms konkrečioms teisinėms situacijoms, sukuria tiek universalią argumentacijos tekstinę formą, tiek ir gausybę analogiškų kontekstų.

2. Kai kurių šalutinių, sukonkretintų patarlių tekstų prasmė, kintant visuomeninėms sanklodoms, gyvenimo būdui, teisiniams santykiams, gali tapti sunkiau suvokiama be atitinkamų paprotinių bei senųjų raštų kontekstų.

3. *Pirmumo – gerumo* sąvoka daugumoje teisinių situacijų yra tapusi kone aksioma. Tai aiškiai matyti iš įvairių patarlių, pasakų, grožinės literatūros tekstų.

4. Patarlių tekstai yra išsaugoję gausybę nuorodų, kurios tampa itin svarbios, mėginant atkurti išnykusios arba dėl laiko ir aplinkybių poveikio smarkiai pakitusios paprotinės teisės atitinkamas nuostatas.

¹ *Petras Stravinskas*. Teisinis folkloras. – Teisinių žinios, 1957, Nr. 19–20.

² *Kazys Grigas*. Patarlių paralelės. V., 1987, p. 16.

³ Ten pat.

⁴ *Ambraziejus Jonynas*. Lietuvių folkloristika. V., 1984, p. 23.

⁵ Ten pat.

⁶ *Maitas Grigonis*. 200 žaidimų kambaryje ir tyrame ore. V., 1911; *Juozas Kudirka*. Lietuvių sportiniai žaidimai. V., 1993.

⁷ *Elvyra Dulaitienė (Glemžaitė)*. Kupiškėnų senovė. V., 1958, p. 336.

⁸ *Rožė Sabaliauskienė*. Atbėga elnis devyniaragis. V., 1986, p. 371.

⁹ *E. Dulaitienė*. Min. veik., p. 336; *Pranė Dundulienė*. Lietuvių etnografija. V., 1982, p. 299; *Petras Zalanskas*. Čiulba ulba sakalas. V., 1983, p. 255.

¹⁰ *Angelė Vyšniauskaitė*. Mūsų metai ir šventės. V., 1993, p. 65.

¹¹ *R. Sabaliauskienė*. Min. veik., p. 363.

¹² *Agnietė Steponaitienė-Ambraziejūtė*. Rankraštis šeimos archyve.

¹³ *Ona Bluzmienė*. Linelius roviau, dainavau. V., 1990, p. 236–237.

¹⁴ Lietuvių liaudies dainynas, t. XII: Darbo dainos, 2. V., 1997, p. 409–410.

¹⁵ *K. Grigas*. Min. veik., p. 17, 401.

¹⁶ Ten pat, p. 401.

¹⁷ *Petras Tarasenska*. Rambynų burtininkas. V., 1958, p. 34–41.

¹⁸ Lietuvių pavardžių žodynas, t. 2. V., 1989, p. 508, 1117, 1122.

¹⁹ *Angelė Vyšniauskaitė*. Kaimo šeima. – Lietuvių šeima ir papročiai. V., 1995, p. 136.

²⁰ *К. Гуковский*. Вилкомирский уезд: Памятная книжка Ковнеской губернии. Каунас, 1980, p. 391.

²¹ Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas, įvadas L. Saukos, [t.] 1. V., 1993, p. 241.

²² *Antanas Tamošaitis* ir *Jonas Kairys*. Hamurabio įstatymas. Kaunas, 1938, p. 58–59.

²³ Ten pat.

²⁴ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1. V., 1955, p. 171, 371.

²⁵ Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija, t. 2. V., 1968, p. 663.

²⁶ *P. Dundulienė*. Min. veik., p. 228.

²⁷ *Jan Witort*. Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego. Lwow, 1898, p. 72–78.

²⁸ *Veronika Žvironaitė*. Rankraštis šeimos archyve.

²⁹ *P. Dundulienė*. Min. veik., p. 76.

³⁰ *E. Dulaitienė*. Min. veik., p. 328.

³¹ *Angelė Vyšniauskaitė*. Vedybos. – Lietuvių šeima ir papročiai, p. 374.

³² *P. Dundulienė*. Min. veik., p. 337, 342–345.

³³ Iš uteniško kraštotyryninko Algirdo Kulio pasakojimų.

³⁴ P. Dundulienė. Min. veik., p. 347–348.

³⁵ A. Vyšniauskaitė. Mūsų metai ir šventės, p. 106.

³⁶ P. Dundulienė. Min. veik., p. 273.

³⁷ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Новый год. М., 1985.

³⁸ Simonas Daukantas. Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių. V., 1993, p. 157.

³⁹ Mikalojus Katkus. Balanos gadynė. V., 1949, p. 106.

⁴⁰ Algirdas Julius Greimas. Les voix du mythe en Lituanie. – Laliés: Actes des sessions de linguistique et de littérature. Paris, 1984, p. 34.

Gauta 2004 03 22